

Бузуқ тил ҳавоси

Биринчи мақола

Мен вақти-вақти билан луғат варақлашни хуш кўраман, энг яхши кўрганим эллик тўққизинчи йили чиққан “Ўзбекча-русча луғат” эди, уни роман ё қисса ўқигандек берилиб ўқийман. Сўзлар оҳанрабодек ўзига тортади. Эллик йил олдин одамлар қанақа гаплашган, тилимизнинг аҳволи қандай бўлган, бугуни билан солиштирганда нима ўзгаришлари бор – луғатни ўқиб бу ҳақда анча тасаввур олса бўлади. Тилимизнинг ярим аср илгаригача манзараси бугунни ҳам ёритиб, нималар қилишимиз зарурлигини ҳам таъкидлаб туради. Мазкур луғатда қадимдан келаётган беқиёс гавҳарлар билан бирга давр, мафкура тақозоси билан тўқилган шағал тошларигача акс этган. Унда баъзи сўзлар бор, маъно теранлиги, ифода товланишлари одамни ҳайратга солади, лекин бугунга келиб тасарруфдан чиқиб кетган, агар ҳам таржима-паржимада ишлатилиб қолмаса, қўлланилмайди; айрим ибора ё атамалар борки, тилимиз тийнатиға ёт, сунъий кўчирма, лекин кўп фойдаланилгани учун қулоққа қуйилиб, қўллаш одатга айланиб, авом тилдан, кейин луғатдан ҳам жой олиб қолган, энди чиқиб кетиши жуда қийин.

Шўро даврида тил ривожини турғунликда кечди, ҳа, ривожнинг ўзи ҳам турғун эди. Шу турғунликни даврнинг луғатида яққол кўрасиз. Бугун ўқиганда, луғат ҳам мафкура қуролига айланганига таажжубланасиз. «Миллион йиллар ўтганда ҳам, тошга йўнилган хатлар ўчганда ҳам, Ленин кишиларнинг кўнглидан ўчмайди» (Ўзб-русча луғат. 59- йил. 594- бет). Бир вақтлар бу гаплар ҳикматдек ўқилган, бугун эса унга ёш бола ҳам ишонмайди, тўғрироғи, билмайди. Сиёсат экан-да, нима дейсиз, “барқарорлик” сўзига мисол тарзида “совет сўмининг барқарорлиги” деб мисол келтирилган, бугун ғашингиз келади.

Ҳар ҳолда, оқар сувни тинитиб ичиш зарур бўлганидек, луғатни ҳам мафкура лойқасини чўкдириб ўқийсиз, унда замон куйқаси бисёр. Шўро даври исқотига айланган бўлса-да, авом тилининг мағз-мағзига сингиб, ҳали-ҳануз урфда бўлиб келаётган ёт сўз, сўз бирикмалари, атама, ибора ва тушунчалар сон-мингта. Тушунча деганим шуки, бир нарса ёки ҳодисани, масалан, русча эшитсангиз, сиз ҳам уни русча ишлатсангиз, у ҳақдаги тушунча ҳам русча бўлади-да. Айниқса муқобили бўлмаса. “Помидор” деб кўринг-да, ўйланг: қаёқдандир четдан келгани мудом эсингизда туради, уни ҳатто “памилдори” десангиз ҳам ўзбекчалашмайди. Яссиомбурни “пласкагубси” (“плоскогубцы”) деб кетдик, асли ўз тилимизда қанақалиги ҳаёлимизга ҳам келмайди, ўзбекча ўйлашга интилиб, русча фикрлаймиз. Михни тишлаб суғурадигани Самарқанд томонларда “кампироғиз” дейилади,

жуда топилган ўхшатма, иккинчидан, бу хил омбур вагони билан Московдан келтирилган бўлса-да, худди ўзимизнинг темирчилар ясагандек жиринглайди, лекин адабий тилда қўллашга чеккамиз тиришади: қишлоқи сўз-да. Қашқадарёда унинг “тишлогич” истилоҳи бор, бу ҳам ўша маълум худудлардагина айтилади.

Ўтган аср ўрталаридаги луғатнинг тил манзараси бугунги кундаги муаммоларни, айтиш мумкинки, тил экологияси долзарблигини, яъни бепарволик, беписандлик, эътиборсизлик, кўп ҳолларда эса саводсизлик туфайли гуфтугў забонимизнинг бузилиши муаммоларни уқтириб туради. Мисоллар кўлами, табиийки, миллионлаб одам тасарруф этгани боис ниҳоятда кенг.

Бир ёзувчининг асарида тўғонни “дамба” деб ёзганини ўқидим; ҳаётда шундай, халқдан олинган, қаҳрамонлари шундай дейди, авом тилида ҳам, адабий тилда ҳам асли бу “дам” – сувни тўсиб, дамлайдиган жой, бу сўз рус тилига “дамба” бўлиб кўчиб, яна ўзимизга қайтиб келган, энди русча бўлиб. Яқин-яқингача Ғаллаоролдаги темир йўл бекати “Богарний” дейиларди. Болалигимдан биламан, одамлар ҳам бу бекатни “Богарний” деб келган. Тубини суриштирсангиз, бу сўз ҳам асли ўзимизники: “баҳориги”, “баҳорги”, “баҳорикор”дан. “Богарные земли”, “Богарные сорта” – Ғаллаоролнинг лалми-баҳорикор ерларидан ғалла олинади, расмий ёзишма, ҳукумат топшириқларининг русча бўлгани бу топшириқларни тушунишни ҳам “зерновой совхоз” сингари руслаштириб юборган.

Тепадан тилни руслаштириш ҳақида буйруқ ё хос кўрсатма тушмаган, унинг бузилишлари аксарият ҳолда мафкура босимининг одамлар онгига таъсир ўтказиши билан боғлиқ. Бизга ҳозир бу ўз-ўзича шундай бўлгандек туюлади, авом нутқи.

Биздаги Жомбой (ҳозир шаҳарча) бу ердан темир йўл ўтгандан бери аҳоли тилида “Разиз”, болалигимизда “Жомбой” деган атама айтилмас (нарироқдаги бир манзил “Эски Жомбой” дейилар) эди, ҳу темирйўл битта қўш из вақтлари поездлар бир-бирига йўл берадиган бекат, уни, масалан, “Айирғич” ёки “Айирма” деса ҳам бўларди, лекин русча “Разъезд” деб аталган ва “Разиз” тарзида омма тилига сингиб кетган. Мустақилликдан кейин Жомбой атамаси аслига қайтарилди, лекин “Разиз” авом тилидан буткул чиқиб кетганича йўқ.

Шу шаҳарчамиз ёнидан Катта ўзбек йўли ўтади, у билан қишлоқлардан чиққан йўл кесишган жой ҳам болалигимиздан бери жонли тилда “Пиркироска”. Йўл ётқизилган пайти “Перекрёсток” деган кўрсаткич қўйилган бўлса, шундан қолган. Жами одам “Пиркироска” дер эди, яхши ҳам бу ерда бозор қурилди-да, жойнинг асл номи ўзига қайтди. Ҳозир “Шайман” ёки “Шайманбозор” “Пиркироска” билан муқобил айтилади.

Ҳа, дарвоқе, адабий тилдан фарқли равишда жонли сўзлашув тилининг “авом тили” деган аниқ атамаси бор, “авом” бунда оми, жўн маъносини эмас, балки омма, кўплик маъносини беради. Жонли сўзлашув тилининг “қора тил”, “ялпоқ (жалпоқ) тил” каби яна лўнда истилоҳлари мавжуд.

Тиллар аралашувининг жуда ғалати, гоҳида завқли ҳолатларига дуч келасиз. Қишлоқда кампирлар уддабурон, билгич одамни ёқтирмасалар, “Жуда хитир одам”, дейдилар: “хитрый, “хитёр” сўзи ўричани мутлако билмайдиган кампирларнинг тилига кириб, “айёр”, “устомон” каби сўзларнинг ўрнида қўлланади. Мана, ўзингиз қаранг: “Рўзгорда иканом бўлмаса, капейка”, “Менга мушайт қилма”, “Ҳа, катайса қилиб келдингми?”, “Келинни падрушка қилиб юрибсанми?”. “Шунақа палитка қилиб кетди-да” (“экономия”, “копейка”, “мешать”, “кататься”, “политика” сўзларининг талаффузда турланиши)...

Шунақа истилоҳлар луғатга ҳам кириб, унинг изоҳи ҳам берилади, масалан, «катайса – катайса қилмоқ. Разг. кататься; паёк – паёк, бир ҳафталик паёк; пакет – қоғоз пакет, палатка – палатка; палатка қурмоқ, палён – полено, палитка – разг. политика, махинация;.. “

Яна, масалан, “план” сўзи ўзимизда “режа” деган муқобили бўлгани ҳолда, шўро даврида, шундай қилса маҳобатли чиқиб., тузумнинг қудратини урғулаб турармиди, айниқса “етти йиллик план” (ҳозир унинг нималигини кўпчилик билмайди, билганлар эсламайди), ишқилиб, “план” тарзида тилимиздан ўрин олди. “Режа” ё “мўлжал” сўзларини қўллаш қоқлик ё эскилик сарқити бўлиб қолди. Шу илдиздан “планбозлик”, “планлаштириш”, “планли”, “плансиз”, “плансизлик” каби сунъий истилоҳлар ясаиб, ишлатилаверганидан улар ҳам луғатдан жой олган. Ҳозир режанинг асл истилоҳига қайтдик, лекин “план” тилимиздан буткул чиқиб кетганича йўқ.

“Банка” сўзи ўзга тилдан тайёр ҳолича олиб қўйилган, “банка”, “шиша банка”, вассалом! “Банка ёпмоқ”, “Банка қўйиш”. Бунақа истилоҳларни санайверсангиз, ўзингизнинг энсангиз қотиб кетади – шу қадар кўп.

Даврнинг ўзгаришлари ҳам қизик, айрим сўзлар тилимизга кириб, ялпайиб ўрнашиб, томир отиб, кейин йўқолиб-йитиб ҳам кетади. Энди «батрак» деган сўз қанча ҳам ишлатилади, у ҳам шу ҳолича таржимасиз «батрак». «батраклашмоқ», «батраклаштирилмоқ», «батраклаштирмоқ», «батраклик». «батрачком» тарзида луғатга киритилган, худди шундай айтилса, йўқсилнинг ўтмишда эзилиши урғуланиб, шўро ғоялари салмоғи кучайиб қоладигандек.

Тасарруфга бир пайтлар кириб, анча муддат ишлатилган бўлса керакки, «белат қилмоқ» («белить», «производить побелку»), «белатчи» («маляр», «белильщик») луғатдан шу ҳолича ўрин олган. Ҳолбуки, тилимизда

“оҳаклаш”, “оҳакчи”, “оқлаш”, “оқартиш” сингари ўз сўзларимиз бор. “Берилмоқ”қа мисол тарзида «Заказной хат ўз эгасининг кўлига берилади» жумласи келтирилган, чунки шу “заказной” авом тилига сингиб кетган, “тегишли” ёки “буюртма” сўзлари қўлланмаган.

Муқобиллари бўлгани ҳолда кўп сўзлар шу тарзда тасарруфда кўп ишлатилгани учун анча чуқур жой олиб қолган. “Белат” («билет»), «касса», “истанса” (“станция”), “вокзал”, “перон” (“перрон”), “таварни” (“товарный”), “пассажирски” (“пассажирский”) сингари. Баъзи сўзлар бўлади, бирон-бир ускуна ёки асбоб атамаси сифатида кириб келган ва шу нарса билан бирга чиқиб кетган. Шўро пайтида ҳамма ёқда шиорлар алвон бўлиб, “лозинка” (“лозунг”) деб айтилар эди. Мустақилликдан кейин алвон шиорлар билан бирга “лозунка” ҳам тилимиздан тушиб қолди. Бундан анча йиллар илгари жамоат нақлиётида (транспортда) чипта билан бирга «абонемент» кенг қўлланар, ҳар бир автобус ё трамвайда бу абонементни белгилаш учун икки ёки учтадан тешгич – «компостер» бўлар эди. Ҳозирги авлодлар иккаласини ҳам билмайди, бинобарин, ҳар икки сўз ҳам фаол тасарруфдан тушиб қолган. «Контролёр»нинг ҳам қисмати шундай кечди. «Контролёр» деганда бекатларда кўлига қизил латта боғлаб, транспортдан тушган ҳар бир одамнинг чиптасини текшириб, «куён»ларни тутадиган барваста хотинларни фақат катта ёшдагилар эслайди, демакки, «куён» сўзининг чиптасиз юрган одамга нисбатан кўчма маънода ишлатилиши ҳам ҳозир ўтмиш хотирасига айланиб қоляпти.

Ғалати, жуда ажабланарли, “нақлиёт” ўзимизда ишлатилиб келгани ҳолида “жамоат транспорти” деймиз. Транспортни “улов” демаймиз, уни фақат эшакка нисбатан ишлатамиз, гўё “улов” десак, ғилдираги тушиб қолиб, дум чиқарадигандек, ўзимиз қоқоқ андига айланадигандек.

Тил ўзгаришларини кузатган одам саргузашт асар ўқигандан кам завқ олмайди.

Шаҳар, қишлоқ, маҳалаларда бундан атиги йигирма йил олдин жой номларини қандай бўлганини бир эсланг. Куни кечаги тарих. Юзлаб, минглаб Ленин, Ульянов, Луначарский, Фрунзе. Орджоникидзелар... Яна ўзимизда маҳаллий микёсдаги инқилобчиларимиз ҳам бор эди. Гулистон чўлларида шўро маршаллари нима йўқотган экан, ишқилиб, ҳар бири биттадан совхозни номи тагига босиб олган эди. Юрий Гагарин ҳам коинотга учиб қайтганидан кейин шўронинг бошқа минтақалари каби, жумладан Мирзачўлга ҳам муқим ўтириб қолган.

Бизда офтоб чикмайдими, нур сочмайдими, унда нимага юзлаб колхоз-совхозларимиз номи “Рассвет”, “Заря”, “Красная заря”, “Заря Востока” бўлган? Майли, буларни қўяверинг, неча-неча асрлардан бери келаётган тарихий номларни ўзгартиришдан мантиқ нима? Уларнинг ўрнига хилма-хил

«янги»лар. «обод»лар ясаб ташланаверган. Ҳеч ном топилмаса, «Янгикишлок», «Янгийўл» деб кўя қолишган. Мамлакатимиз бўйича нечта «Меҳнатобод» ё «Меҳнат-роҳат» атамаси бўлган экан? Топонимика билимдони Суюн Қораев буларнинг саноғини келтириб, хайратга солган эди.

Баъзан эса сўз ясашда инсон ақлининг топқирлигидан эсингиз оғади: «Нурли куёш» эмиш! Қаранг, худди куёшнинг нурсизи ҳам бўладигандек. Бизни ёритиб тургани ўзи битта куёш-ку, осмонда кўринган бошқалари юлдуз, аҳли донолар нурлига аксини қайдан топган эканлар. Биз томонда бир қишлоқнинг отини ҳалигача «Давлатли турмуш» дейдилар. Майда колхозлар замонидан шу от қолиб кетган. Асли оти “Тўтихолажон” бўлган, Катта бир қишлоқимизнинг оти “Пўшқин”, шу номдаги колхоздан қолган, асли атамаси “Хитойбола” дейишади.

Ҳозир эслаб, одам хайрон қолади. «Социализм» атамаси энг кўп ишлатиладиган сўзлардан эди. «Социалистик мажбурият», «социалистик тузум». «социалистик лагер» «социалистик мамлакат». Булар тушунарли. Лекин «социалистик меҳнат»ни қандай тушунтиш мумкин? Бошқа тузумдагиларнинг меҳнати «капиталистик» ё «империалистик» бўладими? Кейин яна, ёдингиздами, пахтадан ё бошқа нарсадан ишлаб чиқариш давлат режаси бажарилса, ундан кейин «социалистик план»ни бажариш, э-э, ана шуниси шарафли бўлар эди. Уни «мажбурий» ёки «кўшимча» режа деб тўғри айтиб кўя қолса бўлмас эдими? Йўқ эди шекилли-да. Нейтрал тузумда яшайдиганларнинг меҳнатини қанақа аташ керак эди?

Ҳозир тушга ўхшайди: “туман”, “вилоят” каби сўзларни қўллашдан эскилик хиди келар, Ўзбекистонимизни “мамлакат” деб аташ миллатчиликнинг ўзгинаси бўлар эди. Чунки мамлакат битта – боши кети кўринмайдиган бепоён Совет Иттифоқи эди. Ҳозирги мустақил давлатнинг у пайтдаги ҳудудлари қоғозда бўлса-да, “мамлакат” эмас, “республика”. “юрт”, “эл”, “макон” эди.

Шунақа, ҳар бир давр, замоннинг ўз сўзлари, севимли атамалари бўлади шекилли. Ҳозирги ёшларга «дала маликаси» десангиз, ҳеч бирови билмайди, ҳолбуки ўтган асрдаги Хрушчев замонида маккажўхорининг “қанотли” атамаси шу эди. “Шонли беш йиллик»лар, «етти йиллик»лар ҳам ҳозирги ёшларга луғавий маъносидан бошқа тушунча бермайди. Булар «шонли» сўзи билан бирга ўткинчи бўлиб, тарихга чўкиб кетди.

Мактаб дарслигида Волга дарёси бўйида яшадиган халқларнинг оғир аҳволи акс этган бир бир расм бўларди, «Бурлоқлар» деган. Шунинг нимага “солдов”, солдовчи” истилоҳи ўзимизда бўла туриб, русчаси (“бурлаки”) олинган, бадий асарлар таржимасида ҳам “бурлок” тарзида қўлланиб кетган, тайинли мантиқ топа олмайсиз.

Яна “Разиз” масаласига қайтиб, шу аснода Жомбой тумани жонли топонимикасини мисол қиладиган бўлсак, уни тил ўзгаришлари (бузилиши) қомуси деб аташ мумкин. Мана, мен туғилган қишлоқнинг жуда қадимий бозоржойи бор, адашмасам, тумандаги икки бозорнинг бири эди, Шу бозоржойлиги туфайли унинг Ғазира номи колхоз-совхоз бўлиб, номлар ўзгарса-да, «Ғазира» буткул ўчиб кетмади. Лекин мувозий тарзда “Ленин йўли”, “Украина”, “Бозоров” билан бирга қўлланди. Ғазиранинг чор-атрофи Исталин, Пўшқин, Мўлтип, Варашилоп, Каканович, Калелин, ундани кейин Абалин деган қишлоқлар ҳам бор эди. Карил Маркис, Энгелис, Камунизм, Охунбобойип, Маскава, Киров, Пурунза, Партсез – буларнинг тўғриси эзиш шарт эмасдир.

Туман харитаси устидан мисоли мафкура тўфони ҳаммаёкни ғорат қилиб ўтганга ўхшайди. Ленин, Сталин, Каганович. Молотов, Ворошилов, Куйбишев, Фрунзе, Ульянов, Октябрь, Москва, Коммунизм, Ленин йўли, Партсъезд, Ленинград...

Ҳаммаси отам замонидан – бир вақтлардаги майда колхозлардан ёдгорлик, бу номлар расман ўчган, лекин авомда, хусусан катта ёшлилар тилида сақланиб қолган.

Тўқсон тўққизминчи йили туман газетасида сайлов участкалари рўйхатида Сўхмон, Сарикипчок, Хитойбола, Митан, Қўлбости, Қозоқовул, Хўжа, Тегирмонбоши, Тепа, Туркман, Довчарарик, Шерқўрғон, Оғажон, Ўрдабозор, Гўзай, Ногаҳон, Қўзигузар, Арча, Довчар, Курми, Қангли, Қорахитой каби кўпини эштиш тушимга ҳам кирмаган жой номларини ўқиб, ҳайратда қотдим. Шунча атама шўро қазноқларида моғор босиб ётаверар, сайлов участкаларини номлаш учун жараён пайтидагина офтоб юзини кўрар экан. Бу ҳам бахтли тасодиф, ё бир корафта билимдон одам, балки туман газетаси заҳматкашт муҳбири ё муҳаррири шундай коммунизму партъездлар замонида йитмас матоҳ сифатида асл холида рўйхатлаб қўйган, барака топсин!

Энди ўзбек тилига кириб қолган, бугунгача тасарруфда келаётган ёт аталмаларнинг кўлами ҳадин кенг: “истанца”, “астановка”, “участка”, “плуг”, “лемех”, “атвал”, “прицеп”, “барана”, “култивасса”, “чизил”, “варақачистител”, “карчопка”, “чиканка”, “сварка”, “монтёр”, “монтаж” – шу бузуқ сўзларнинг ҳаммаси сўзлашув тилимизда бор.

“Ботинка”, “туфли”, “сапошка” деб кетдик. Ҳолбуки «бошмоқ», «этик», «этикча» сўзлари ўз тилимизда бор. «Пайпоқ» ёки “жилоп” турганида «носки»нинг кенг ишлатилишига нима дейсиз?

Бошқа тилни мутлоқ билмайдиган кампирлар «бекат» ё «манзил» демайди, масалан, «Фалончи аптабус астанопкада симичка сотади», дейди («Семичка»ни «кунгабоқар» ё «писта» деб айтишмайди).

Бизга чой шимол халқларига нисбатан илгарироқ кириб келган, лекин унга тааллуқли айрим сўзлар кейин ислоҳга кириб, жонли сўзлашувдан ҳам жой эгаллаган. Мен болалигимда бир сўзни эшитиб хайрон бўлар эдим: кампирлар неварасига: «Магазиндан бир ашмишкагина чой ҳам олиб кел», деб тайинлар эди. «Ашмишка» нима экан? Кўп ўқисам ҳам китобларда ўқимаганман бу сўзни. Ўзбекчага ҳам, русчага ҳам ўхшасди. Кейин билсам, бу «осьмушка» – «восьмушка», ярим ёки ним чорак, саккиздан бирнинг бузилгани экан, эсингиздами, яқинларгача Самарқанд чой фабрикасида чой шунақа ярим қадокли, бир қадокли қоғоз ўрамларда чиқарилар эди. Шунинг кичкинаси «ашмишка» экан. Энди қаранг тил ўзгаришларини: «дамлам» ёки «қуруқ чой» муқобили бўлгани ҳолда «заварка», «обжўш», «қайнатма» бўлгани ҳолда «кипиток» ҳам кенг қалланади. Турли миллатлар ўртасидаги яқин муносабатлар уларнинг тиллари ўртасида кучли айирбошлашга олиб келади. Бу ҳол тарихда туркий араб, туркий форсий йўналишда жуда кенг тус олган. Кейинги икки асрда ўзбек тили билан рус тили ўртасидаги муносабатларни ҳам айтиш мумкин. Кейинги уч юз йиллик тарих рус тилига ҳам таъсир ўтказди. Адабий жараён сустралгани, бадиий асарлар кам яратилгани ёки санъат ўз вазифаси қолиб, тўй-ҳашамларда яллачилик, базмгарлик билан чекланиб, тил вазминчиликка учрайди, санъатнинг тили олди-қочди ўлдим-куйдимга айланади...

Ўзга тилнинг сурункали, узлуксиз таъсири таъсири тилнинг аслига ўзгалаштиришга олиб келади, тил ичдан емирила бошлайди ва бунда, такрор айтаман, ўзимиз сабабчимиз, тилни асрашни, уни чет босқинлардан асрашни ўйламаслигимиз оқибатлари анча йиллардан бери одатга айланди.

Шукрки, тил жараёни бирёқлама эмас, авом тили ўзинит ўзи тозалаб боради, лекин ўзимиз била туриб ифлослантираверсак, бу тозалаш ҳам ҳаётимиз борича кейин кетади.

Социалистик тузум, партиянинг яккаҳоким мафкурпаси тугаб, тилимизга мустаҳкам кириб қолган «обком», «партком», «виговор» «народний контрол», «обихис», «проверка», «следовател», «исполнител» деган сўзлар келган жойига равона бўлаётир. қайтиб чиқиб кетаётир. Ҳозирга келиб, масалан, «социал хавфли унсур» – «социально-опасный элемент», «буржуазия малайи»- «приспешник буржуазии» каби ҳукмдек айтиладиган иборалар ишлатилмайди.

Тил ҳам бир мудом ўсадиган дарахт, уни парваришлаш керак, қарамасангиз, қийшиқ ўсади, ғовлаб кетади, бачки новдаларни кўпаяди.

У ҳам саришталик сўрайдиган рўзгор, покиза қилиб турмасангиз, ивирсиқ босади, ислиқиб, патарот топиши бор гап.

Шунчаки бир мисол: «бешкокил» нима десангиз, камдан кам одам билса керак, чунки қизларнинг сочини бунақа ўриш фақат луғатда қолган. Сўз бойликларидан ишлатилмагани учун йитиб кетаётгани қанча!

Луғат, табиийки, сўзлашув жараёнида тасарруф этилаётган сўзларни акс эттиради. Масалан, ўзбекча-русча луғатлар тил ўрганувчиларга мўлжалланади, биз қандай гапирсак, тилимизда қандай сўзларни қўлласак, рус тили орқали ўзбек тилини ўрганмоқчи бўлган одам буларнинг ҳаммасини шундай ўзлаштиради.

Албатта, жиддий олимларимиз, тилшуносларга рекламадан мисол келтирсангиз шундан бошқа гап йўқми деган маънода энсалари қотади, лекин реклама шунақа сурбет нарсаси, ҳар куни ўнларча марта такрорланади, яъни томошабин миясига михланаверади. Яъни тасарруфга кираверади. кулок нотўғри иборага ўргангандан кейин, тўғри сўз талаффузи колоқлик бўлиб туюлади. Тилчиларимиз кейин бунга тил ҳодисаси сифатида қарайдилар. (шевадан гапиришни бир олим шунақа оқим пайдо бўлди, деди).

Ўнлаб мисол келтириш мумкин. Чиқиб кетган, тушиб қолаётган сўзлар ўрнига янги-янги бегона атамалар кириб, тилимизнинг ифлосланиш жараёни тўхтамаётир.

Ўзимиз ҳар куни тасарруф қиладиган таниш сўзларнинг жуда кўп нотаниш маъноларини топиб, ҳайратга тушаман. Кундалик тасарруфда жуда кўп сўзларни ишлатамиз, кўпинча унинг келиб чиқишига эътибор бермаймиз. Мана, «боқиш», «боқмоқ» сўзимни олинг. қанча маъноси бор.

Илгари ижодкорлар, шоирми, ёзувчими, бахшими, тилни халқдан, халқ орасида юриб ўрганган, бошқа қаёққа ҳам борсин эди Бу гап илгари «улар ҳаводан нафас олган» деганга ўхшайди. Ҳозир эса матбуот, хусусан радио-ТВ, айниқса телевидениедан ўрганади. ТВнинг тил ҳавоси эса жуда бузук. Йўқ, бугунга келиб тилга эътиборнинг сусайгани ё, ҳозир кўп айтиладиганидек, фақат шевачиликдан билиқсиб кетаётганида эмас, ўзи ТВнинг характери шундай – ундаги тил – иссиқхона тили, қуритилган, тозаланган, қайчиланган, қаноти, панжаси қирқилиб, мана ниҳоят қуш қилинган тил, хуллас сунъий тил. Тил жозибаси ТВда йўқ. Лекин бошқа ўргатувчи ҳам йўқ: китобларнинг тиражи паст, расмий матбуот нашрлари адади жуда кам, каттароқ тиражда чиқаётган хусусий газеталарнинг ўзига тил маданияти етиб бормаган. Туман мухбирлар лашкари “Мулла билганини ўқийди”га амал қилиб, оғизлари келганини гапириб, ёзиб ётибдилар. Ҳай, инсоф борми, сизлар ҳам бир нарсани ўқиганмисизлар, деб сўрайдиган одам йўқ. Ясама сўзлар, ғализ иборалар ғиж-биж ачиб ётибди, уларни битталаб

санаб чиқишга умр етмайди. Баъзан энди фойдаси йўқмикан, шундай кетаверадими, деб кўнглинг чўкиб кетади. Кенг тарқалган нодонлик жорий донолик бўлиб қоляпти.

Бу жараён ҳозир ҳам давом этаётир, нафақат давомда, балки ўсишда пастлаб кетяпти.

Ҳали гаплашамиз бу мавзуда. Гаплашганимизнинг фойдаси йўқдир энди, лекин бир фикр олишайлик, зора,..

(биринчи қисм тугади)

2013 й.